Astrida BUGARSKI

ORGANIZACIJA STANOVANJA U SELIMA BOSNE I HERCEGOVINE S KRAJA XIX I POČETKOM XX STOLJEĆA

Organizacija stanovanja u seoskim naseljima Bosne i Hercegovine s kraja XIX. i početkom XX. stoljeća nije bila jednoobrazna. U obiteljskim naseljima nailazilo se na jedan, dva ili više objekata namijenjenih stanovanju, tj. bio je zastupljen jednozgradni i višezgradni, paviljonski tip stana.

Kada se radilo o najraširenijem, jednozgradno koncipiranom stanu, koji je bio svojstven u različitom omjeru stanovnicima sve tri bosanskohercegovačke etničke zajednice, u obiteljskom se naselju nalazila samo jedna stambena zgrada - k u ć a. Kao jedini stambeni objekt u obiteljskom naselju, ona je u posljednjim desetljećima XIX. i prvim desetljećima XX. stoljeća bila jednoprostoran, češće višeprostoran objekt koji se, osim u prizemnom i polukatnom obliku, pojavljivao i u obliku zgrade s potkrovnom stambenom prostorijom (č a r d a k o m), te u obliku centralnobosanskog, gornjohercegovačkog i krajiškog tipa. Neovisno od stepena razvijenosti, u jednozgradno organiziranom stanu kuća je najčešće imala polustambenu - polugospodarsku funkciju. To znači da je ona, osim što je bila obiteljski stan, korištena kao ostava za zalihe hrane, a jedan njen dio u brojnim slučajevima i kao staja za cjelokupan stočni fond kućanstva ili samo jedan njegov dio. Za stoku je najčešće korišten podrumski prostor polukatne ili katne kuće. Bilo je i slučajeva držanja stoke u jednoprostornim ili provizorno

pregrađenim kućama bez podruma, tj. prizemnicama.[1] Dok je u bošnjačko-muslimanskim kućanstvima najsklonijim jednozgradnom stanovanju kuća najčešće bila spavaonica svim ukućanima, u kućanstvima hrvatskog i srpskog stanovništva ona to često nije bila i kad nisu postojali pomoćni stambeni objekti. Razlog za noćenje nekih ukućana izvan kuće kod ovih kućanstava nije bila pretjerana stješnjenost, što je istini za volju znala vladati u njoj, već nadasve potreba da neko od muškaraca iz bezbjednosnih razloga noći uz stoku, bilo da je stoka boravila na otvorenom ili u zasebnoj, namjenski podignutoj zgradi.

Kuća sa sobom (č a r d a k o m) u potkrovlju, Ilovice, okolica Trnova

Na nastanak paviljonski organiziranog stana utjecali su vladajući društveno-ekonomski odnosi, te različito nasljeđe, sklonosti i shvatanja multikonfesionalnog i multinacionalnog bosanskohercegovačkog stanovništva. Kada je riječ o paviljonskom stanu s kraja XIX. i početkom XX. stoljeća, on je u principu uvijek bio kompleks koji je sadržavao glavnu stambenu zgradu -

1/ Tako Karanović, istraživač narodnog života i kulture Pounja, navodi da je početkom XX. stoljeća u kućama "potleušicama" pravoslavnog stanovništva Pounja bila "redovna krava, a na panti horoz" (Karanović, 1926, 304).

kuću i uz nju jednu ili više pomoćnih stambenih ili stambeno-gospodarskih zgrada različite namjene. Ovom prilikom spomenućemo tri, za naše ruralne prostore karakteristične varijante paviljonskog stana formirane od pomoćnih stambenih zgrada različite namjene. Građom i izgledom pomoćne stambene zgrade, kao i glavna stambena zgrada, razlikovale su se od regije do regije.

Jednu varijantu paviljonskog stana svojstvenu mnogočlanim obiteljskim zadrugama s više bračnih parova, a posebno onim imućnim, činio je stambeni kompleks u kome glavnu stambenu zgradu - kuću, u kojoj se okupljala cijela obitelj, prati jedna ili više pomoćnih stambenih ili stambeno-gospodarskih zgrada. U pomoćnom pratećem objektu, zvanom k i l j e r, k i j e r, z g r a d a, k o l i b a ili /h/ u d ž e r a, noćivao je i obično držao lični tekstil jedan mladi bračni par. Uz roditelje u istom objektu znala su noćivati i malodobna djeca.

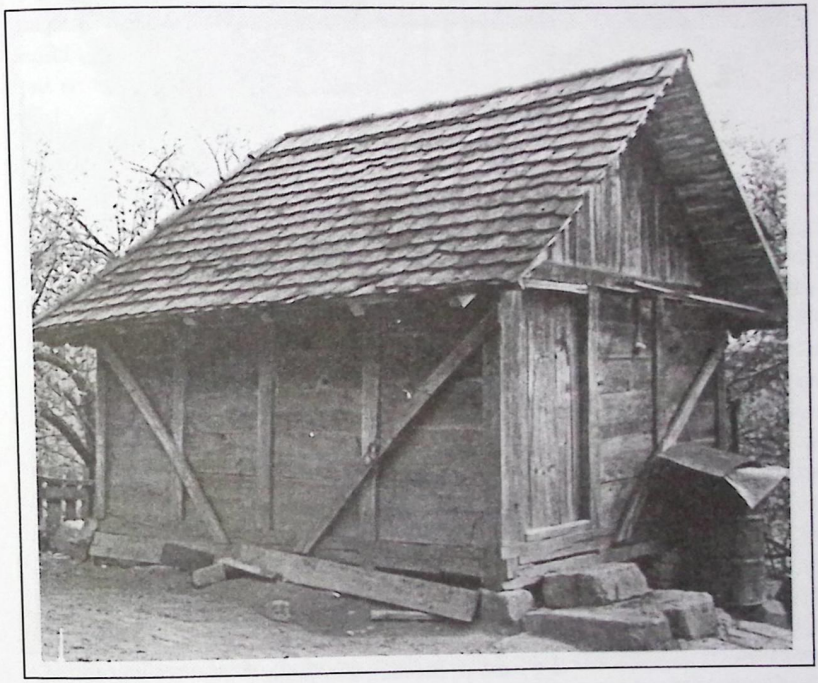

K i j e r, Višnjik, okolica Dervente

U onim prostranijim višeprostornim pomoćnim objektima moglo je biti pohranjeno i žito, te neke druge namirnice u vlasništvu cijele obitelji. Broj pomoćnih stambenih objekata u ovako koncipiranom paviljonskom stanu

zavisio je od ekonomske moći kućanstva, te i broja mlađih bračnih parova u zadruzi. Iz literature je, primjerice, poznato da je zadruga Marka Đukića iz Donjeg Ratkova na Zmijenju, koja je 1924. godine imala 56 članova s 11 mlađih bračnih parova, oko kuće imala 11 z g r a d a za noćenje tih zadrugara (Karanović, 1929, 64). Osim zasebnih zgrada za svaki bračni par ponaosob u Pounju i nekim drugim krajevima zapadne i sjeverne Bosne bilo je i zgrada u kojima su pod jednim krovom u zasebnim prostorijama noćivali svi mlađi bračni parovi jednog kućanstva (Karanović, 1926, 303-304).

Z g r a d a, Stričići, Zmijanje

Stanu oblika stambenog kompleksa u kome su oko glavne stambene zgrade bili pomoćni objekti za noćenje mlađih bračnih parova u Bosni i Hercegovini na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće najprivrženije je ostalo srpsko stanovništvo Bosanske krajine. Na istu opciju stana nailazilo se kod srpskog stanovništva

mjestimice i u nekim drugim bosanskohercegovačkim krajevima, kao npr. u sjevernoj i istočnoj Bosni, te jugoistočnoj Hercegovini. Što se tiče jugoistočne Hercegovine, mora se naglasiti da nije poznato da je tu kuću pratilo više od jedne pomoćne stambene ili stambeno-gospodarske zgrade namijenjene noćivanju. Zgrada u kojoj je znao noćivati mlađi bračni par u okolici Trebinja, zvana p o l a č a, razlikovala se od bosanske zgrade iste namjene, osim građom i izgledom, time što je u njoj loženo na otvorenom ognjištu (Đurić-Kozić, 1903, 1144). Na podvrstu prvospomenute varijante paviljonskog stana nailazilo se i kod kućanstava Popova polja. Kod njih se uz tzv. s t o j a ć u k u ć u, tj. jednoprostornu stambenu zgradu s otvorenim ognjištem, nalazila zasebno podignuta tzv. s p r e m a ć a k u ć a, koja, osim što je korištena kao ostava za vino, korištena i za noćenje ukućana (Filipović, Mićević, 1959, 99-100).

Za oblik stana sa zasebno izgrađenim zgradama za noćivanje bračnih parova hrvatsko se stanovništvo potkraj XIX. i prvim desetljećima XX. stoljeća odlučivalo rjeđe od srpskog stanovništva. Bošnjačko-muslimanski živalj, pak, tad se za ovakav oblik paviljonskog stana opredjeljivalo samo u iznimnim slučajevima. Ovo stanovništvo, živeći u nevelikim obiteljskim zajednicama, bilo je tradicionalno opredijeljeno za jednozgradni oblik stana ili za druge varijante paviljonskog stana. Neravnomjerna opredjeljenost bosansko-hercegovačkih stanovnika za ovu varijantu paviljonskog stana bila je u tijesnoj vezi s nasljeđenim kmetskim odnosima i aktuelnim poreskim sistemom. S jedne strane, vlasnicima zemljišnih posjeda kao radna snaga više su odgovarale mnogočlane zadružne kmetske obitelji od inokosnih radi veće mogućnosti uspješnog obavljanja poslova na imanju. S druge strane, kmetovima je bilo rentabilnije živjeti u mnogočlanim obiteljskim zajednicame jer na visinu poreza zvanog "dimarina", koji je plaćan na kuću, nije utjecao broj ukućana, kao ni broj sporednih stambenih zgrada oko nje. Upravo stoga što je iz redova srpskog stanovništva bio regrutovan najveći broj kmetova[2], to je ovaj dio populacije češće od drugih živio u mnogočlanim obiteljskim zadrugama i bio orijentiran na paviljonski tip stana s pomoćnim zgradama za noćenje, koji je kod ekonomski snažnijih vremenom narastao proporcionalno širenju obitelji, odnosno umnožavanju broja bračnih parova, izgradnjom novih paviljona. Kada je zavladao proces raspadanja obiteljskih zadruga, paviljonski stan s pomoćnim zgradama namijenjenim noćenju bračnih parova još uvijek je bio poželjan jer je omogućavao lakšu diobu zadruge. Naime, pomoćnu zgradu, posebno onu izgrađenu po ugledu na dvoprostornu kuću, mogla je osamostaljena obitelj u prvo vrijeme po napuštanju zadruge koristiti kao kuću, tj. glavni stambeni

2/ Prema popisu stanovništva iz 1910. godine u kategoriji kmetova bilo je: 73,92 % pravoslavnih, 21,49 % katolika i 4,58 % muslimana (Hadžibegović, Imamović, 1995, 175).

objekt. U oblasti rasprostranjenja brvnare nije bila rijetkost da se takav objekt prenese na novu lokaciju i na njoj privremeno koristi kao jezgro oko kojeg će se razviti novo obiteljsko naselje.

Kod bošnjačko-muslimanskog stanovništva koje se, kako je već naglašeno, u ruralnim uvjetima u većini opredjeljivalo na jednozgradno stanovanje i stoga češće od pripadnika ostalih bosanskohercegovačkih etničkih zajednica posjedovalo razvijeniji oblik kuće, nailazilo se također na neke varijante paviljonskog stana. Najčešće je to bio dvozgradni stan u kojem je pomoćni stambeni objekt jedno vrijeme u godini ili cijelu godinu imao funkciju kuhinje. Kako u srednjoj i sjevernoj Bosni, tako i u Hercegovini kod ove komponente stanovništva susretana je omanja pomoćna stambena zgrada s otvorenim ognjištem zvana m u t v a k, /h/ u d ž e r a, k o l i b a, koja je osim kuhinje

Katunica centralnobosanskog tipa sa u d ž e r o m, Mediđa, okol. Gradačca

mogla biti radionica za preradu mlijeka, priručna ostava, te pokatkad i spavaonica za nekog od ukućana. Pojava posebno izgrađenog objekta s funkcijom kuhinje u bošnjačko-muslimanskom obiteljskom naselju bila je na prvom mjestu izraz nastojanja materijalno bolje stojećih kućanstava da si

stanovanje u glavnom stambenom objektu učine što komfornijim. Zavisno od toga da li je glavna stambena zgrada sadržavala otvoreno ognjište, odnosno da li je imala prostor s funkcijom kuhinje ili ne, pomoćna stambena zgrada s otvorenim ognjištem u funkciji kuhinje u nekim bošnjačko-muslimanskim kućanstvima korištena je cijele godine, a u nekim samo tokom ljetnog perioda.

U d ž e r a, Mediđa, okolica Gradačca

Kada se zasebna zgrada s otvorenim ognjištem zvana, k o l i b a ili m l j e k a r, pojavljivala kod hrvatskih i srpskih kućanstava, ona je pretežito bila radionica za preradu mlijeka. Ponekad se u njoj, kao u selima Sarajevskog polja, nalazio k r e v e t na kojem bi ljeti spavala m a j a sa svojom djecom (Trifković, 1908, 45). Koliba srpskog stanovništva iz Samobora kod Gacka, koja je ljeti služila kao radionica za preradu mlijeka a zimi bila ostava za alat i oruđa, također je znala imati stambenu funkciju ljeti kada je korištena kao ljetna kuhinja (Slijepčević, 1969, 92).

Ne tako čestu zasebnu varijantu dvozgradnog stana, koja je u niskom procentu susretana kod materijalno bolje stojećeg stanovništva svih etničkih zajednica, predstavljao je kompleks u kome se uz stambenu zgradu pojavljivala zgrada prevashodno namijenjena boravku gostiju. Za tu potrebu neki su imali

tek nevelik objekt elementarne prostorne razvijenosti najčešće nazivan b a š k a l u k o m. U okolici Trebinja zasebna prizemna jednoprostorna gostinjska zgrada nazivana p o l a č o m bila je višenamjenski objekt, a korištena je i za noćenje mladog bračnog para, te uz to i kao ostava (Đurić - Kozić, 1903, 1144). Imućna kućanstva kao gostinski objekt znala su posjedovati i polukatnicu i katnicu s uređajem za loženje koje su u nekim slučajevima bile solidnije građene od same kuće. Tako su neka hrvatska i srpska kućanstva donje Hercegovine potkraj XIX. i početkom XX. stoljeća za tu namjenu uz jednoprostornu prizemnicu s otvorenim ognjištem podizala dvoetažni objekt, zvan č a r d a k, k u ć a n a t a v a n. Prizemlje ovog objekta imalo je funkciju ostave, a kat je, osim što je služio primanju i smještaju gostiju, bio i prostor

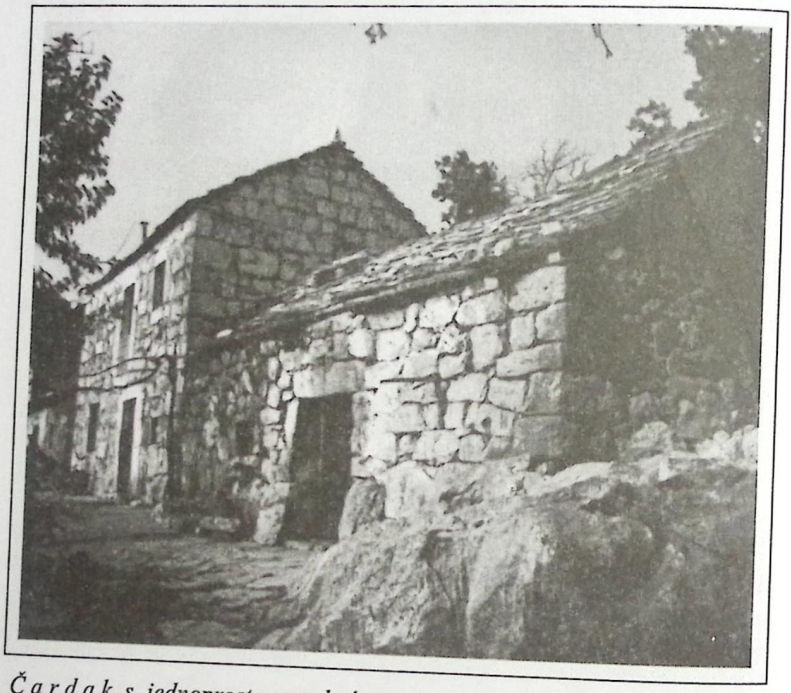

Č a r d a k s jednoprostornom kućom s otvorenim ognjištem, Prapratnica, okolica Hutova

namijenjen blagdanskim i drugim obiteljskim skupovima, te povremeno i radionica za obavljanje nekih poslova. Vremenom se katnica te namjene izgrađena uz jednoprostornu kuću s otvorenim ognjištem prostorno razvila, te je preuzela i druge funkcije, npr. jedna je prostorija postala obiteljska

spavaonica, druga ostava i sl. U osvit XX. stoljeća pojedine su srpske obitelji u Pounju imale za gostinsku kuću čardak s drugačije iskorištenim prostorom nego u čardaku donje Hercegovine kad se on pojavljivao kao gostinski objekt. U njihovim, također, višenamjenskim čardacima izgrađenim po uzoru na čardake susjeda islamske vjeroispovijesti, prizemni prostor bio je namijenjen noćenju mladog bračnog para, dok je soba u katnoj etaži imala funkciju gostinske prostorije (Karanović, 1926, 320). Mada je bošnjačko-muslimansko ruralno stanovništvo u globalu jedno vrijeme imalo povoljniji društveno-ekonomski status od ostalog ruralnog stanovništva, ono na prelazu iz XIX. u XX. stoljeće nije raspolagalo s više pomoćnih stambenih objekata namijenjenih boravku gostiju od drugih, jer je ono u prostorno razvijenim kućama već imalo prostoriju predviđenu za boravak gostiju.

LITERATURA:

ĐURIĆ - KOZIĆ, Obren (1903): *Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini*, Srpski etnografski zbornik, V, *Naselja i poreklo stanovništva*, II, Beograd, 1105-1292.

FILIPOVIĆ, Milenko, MIĆEVIĆ, Ljubo (1959): *Popovo u Hercegovini*, Djela, knj. XV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 11, Sarajevo.

HADŽIBEGOVIĆ, Iljas, IMAMOVIĆ, Mustafa (1995): *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrougarke vladavine (1878-1918)*, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 173-236.

KARANOVIĆ, Milan (1926): *Pounje u Bosanskoj Krajini*, Iz 35 knj. Etnografskog zbornika Srpske Kraljevske Akademije u Beogradu, "Naselja", knj. 20., Beograd.

KARANOVIĆ, Milan (1929): *Nekolike velike porodične zadruge u Bosni i Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.

SLIJEPČEVIĆ, Miloš (1969): *Samobor, selo u gornjoj Hercegovini*, Građa XV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 11, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

TRIFKOVIĆ, Stjepo (1908): *Sarajevska okolina i Sarajevsko Polje*, Srpski etnografski zbornik, XI, Naselja srpskih zemalja, knj. V, Beograd, 3-309.

FOTOGRAFIJE:

1. *Kuća sa sobom (čardakom) u potkrovlju,* Ilovice, okolica Trnova
   Foto: Bugarski
2. *Kijer*, Višnjik, okolica Dervente
   Foto: Bugarski
3. *Zgrada*, Stričići, Zmijanje
   Foto: Bugarski
4. *Katnica centralnobosanskog tipa s udžerom,* Mediđa, okolica Gradačca
   Foto: Bugarski
5. *Udžera*, Mediđa, okolica Gradačca
   Foto: Bugarski
6. *Čardak s jednoprostornom kućom s otvorenim ognjištem,*Prapratrnica, okolica Hutova
   Foto: Bugarski

Astrida BUGARSKI

ORGANIZACIJA STANOVANJA U SELIMA BOSNE I HERCEGOVINE S KRAJA XIX. I POČETKOM XX. STOLJEĆA

Zaključak

U seoskim obiteljskim naseljima Bosne i Hercegovine s kraja XIX. i početkom XX. stoljeća susretana su dva tipa stana: jednozgradni i višezgradni, odnosno paviljonski. Jednozgradni stan činila je samo jedna stambena zgrada - kuća, koja je uz stambenu imala i druge funkcije. Paviljonski oblik stana pojavljivao se u više varijanti budući da su se pomoćni objekti razlikovali po namjeni. U tri karakteristične varijante uz kuću se kao pomoćni stambeni ili stambeno-gospodarski objekt pojavljivala zgrada koja je po osnovnoj namjeni bila: a) spavaonica za mladi bračni par, b) kuhinja, c) gostinska kuća. Sve pomoćne zgrade s navedenim funkcijama bile su u većoj ili manjoj mjeri i ostave i općenito višenamjenske. Od regije do regije pomoćne stambene zgrade, kao i glavna stambena zgrada, razlikovale su se građom i izgledom.

Jednozgradni i višezgradni oblik stana preplitali su se na većem dijelu bosanskohercegovačkog prostora s različitim intenzitetom. Istodobnoj egzistenciji oba oblika doprinosio je u većini bosanskohercegovačkih sredina već sam neujednačen društveno-ekonomski status seljana, kao i njihov mješovit vjersko-etnički sastav. Ni u jednoj široj regiji ni jedan ni drugi oblik nisu postali

opšteprihvaćen oblik stana čak i kada se posmatra samo jedna etnička komponenta bosanskohercegovačkih stanovnika. Ipak, što se tiče rasprostranjenosti ova dva tipa stana, može se reći da se mjestimice zamjećuje određena jače naglašena sklonost stanovnika k jednom ili drugom tipu stana. Izvjesno ograničeno teritorijalno rasprostranjenje karakteriše primjerice varijantu paviljonskog stana kod koje se uz glavnu stambenu zgradu nalazi jedna ili više pomoćnih zgrada namijenjenih noćivanju mlađih bračnih parova. Uočljivo je da ova varijanta u prvim desetljećima XX. stoljeća nije bila zastupljena u centralnoj Bosni.

Astrida BUGARSKI

DAS ORGANISIEREN DES WOHNENS IN DEN DÖRFERN VON BOSNIEN UND HERZEGOWINA ENDE DES XIX UND ANFANG DES XX JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

In den ländlichen Familiensiedlungen von Bosnien und Herzegowina, Ende des XIX. und Anfang des XX. Jahrhunderts, waren zwei Wohnungstype vorhanden : Einhaus-und Mehrhauswohnung, bzw. pavillonsartige Wohnung. Der erste Typ war nur ein Gebäude- Haus, das ausser Wohn- noch andere Funktionen hatte. Der zweite Typ erschien in
mehrerenVarianten, da sich die Begleitobjekte je nach ihrem Zweck unterschieden. In drei charakteristischen Varianten erschien neben dem Hauptgebäude als Hilfswohnobjekt oder
das wohnwirtschaftliche Objekt ein Gebäude, das nach seinem Zweck war : a) Schlafraum für junges Ehepaar, b) Küchenraum, c) Gäsetzimmer. Alle Nebengebäude mit angeführten Funktionen waren mehr oder weniger auch Vorratskammer und allgemein mehrzweckig. Von einer Region aus bis zur anderen zeigten die Nebenwohnhäuser, auch das Hauptwohnhaus, Unterschiede in der Bauweise und im Aussehen.
Die beiden Wohnungstype verflochten sich auf dem grössten Teil des bosnisch-herzegowinischen Raums, und zwar mit verschiedener Intensität. Dem gleichzeitigen Bestehen beider Wohnungstype gab seinen Beitrag auch der ungleiche gesellschaftlich-wirtschaftlicher Status der Landsleute in den meisten bosnisch-herzegowinischen Mitten, wie auch ihre gemischte religiös-ethnische Zusammensetzung. In keiner weiteren Region wurde weder die eine oder die

andere zur allgemein aufgenommener Wohnungsform, sogar wenn nur eine ethnische Komponente der bosnischen Bewohner beobachtet wird. Doch, betreffend der Ausbreitung von diesen zwei Wohnungstypen, kann man sagen, dass stellenweise die bestimmte stärker betonte Neigung der Bewohner zur einer oder der anderen Wohnungform wahrgenommen wird. Die gewisse begrenzte territorielle Ausbreitung charakterisiert z.B die Variante der Pavillonsform der Wohnung, wo neben dem Hauptwohnhaus noch ein oder mehrere Nebenhäuser stehen, die zum Schlafen der jungen Ehepaare dienten. Es fällt auf, dass dise Wohnvariante in den ersten Dezenien des XX Jh. in Zentralbosnien nicht vertreten wurde.